

समाजशास्त्रीय दृष्टिले भागीरथी श्रेष्ठको भूमिगत कथाको विश्लेषण

बालकृष्ण शर्मा*

अध्ययनसार

प्रस्तुत आलेख समाजशास्त्रीय दृष्टिले भागीरथी श्रेष्ठको भूमिगत कथाको विश्लेषण शीर्षकमा केन्द्रित भई तयार पारिएको हो । यस आलेखमा लुसिएँ गोल्डमानको समाजशास्त्रीय पद्धतिअनुसार भूमिगत कथामा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनाको प्रतिबिम्बको खोजी गरिएको छ । प्रस्तुत आलेखमा कथाबाट आवश्यक साक्ष्यहरू लिई कथाको आख्यान सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै कथारचनाको सामाजिक पृष्ठभूमि र सामाजिक संरचनाको सन्दर्भलाई विश्लेषण गरी कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिको खोज गर्ने काम गरिएको छ । यस क्रममा वि.सं. २०४६ को बहुदलीय प्रजातन्त्रप्राप्तिपश्चात् लक्ष्य शर्मालाई भेट्न काठमाडौँ आइपुगेकी पारु शर्माले जुन अवस्था भोगी र जनताको सेवा गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको लक्ष्य शर्माले जुन चरित्र र व्यवहार प्रदर्शन गर्‍यो त्यसबाट लक्ष्य शर्माजस्ता केही नेताहरूको समूहमा विकसित देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो, वास्तविक प्रजातन्त्र यही हो भन्ने विश्वदृष्टि र अर्को प्रजातान्त्रिक जनसमुदायमा विकसित निःस्वार्थ राजनीतिद्वारा देश र जनताको हित हुनुपर्छ भन्ने विश्वदृष्टि गरी दुईवटा विश्वदृष्टिको निरूपणपश्चात् त्यस विश्वदृष्टिसँग मूलभूत सामाजिक समूहको विश्वदृष्टिको सम्बन्धको विवेचना गरिएको छ । त्यस्तै यसमा भूमिगत कथा र तत्कालीन इतिहासका बिच विश्वदृष्टिका स्तरमा संरचनात्मक सम्बन्धको खोजीसमेत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : समानधर्मिता, विश्वदृष्टि, सुसङ्गत चेतना, सामाजिक संरचना, समुदाय

विषय परिचय

वि.सं. २०२३ मा रुरु पत्रिकामा प्रबल इच्छा शीर्षकको कथा प्रकाशित गराएर कथालेखन यात्रारम्भ गरेकी भागीरथी श्रेष्ठ (वि.सं. २००५, रिडीबजार, गुल्मी) आधुनिक नेपाली समसामयिक कथापरम्परा (२०३० को दशकदेखि यताको कथालेखन परम्परा) मा नारी कथाकारका रूपमा स्थापित कथाकार हुन् । उनका मालती (वि.सं. २०३४), एउटा यस्तो आकाश (वि.सं. २०४६) जस्ता उपन्यास र क्रमशः (वि.सं. २०४४), मोहदंश (वि.सं. २०४४), भूमिगत (वि.सं. २०५६), रातो गुलाफ (वि.सं. २०६७) जस्ता कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका कथारचनाको कार्यपीठिका आफू जन्मेको क्षेत्र वरपरको ग्रामीण जनजीवन हो । उनले आफ्ना कथामा ग्रामीण जनजीवनले भोगेका समस्यालाई प्रस्तुत गरेकी छन् । उनले पुरुषप्रधान समाजमा नारीले भोग्नुपरेका पीडा र बाध्यताको चित्रणलाई पनि आफ्ना कथामा प्राथमिकता दिएको छन् । उनले वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनसँगै जनताका आशा र विश्वास विपरीत कतिपय नेताहरूमा देखापरेको अवसरवादी, स्वार्थी र भोगवादी प्रवृत्तिको चित्रणसमेत आफ्ना कथामा गरेकी छन् । उनी समसामयिक समाजको यथार्थतालाई चित्रण गर्ने कथाकार हुन् । उनका चर्चित कथाकारहरूमध्ये भूमिगत पनि एक हो । यो कथाको विधागत ढाँचा अँगालेर सामाजिक राजनीतिक

* उप-प्राध्यापक, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस (मानविकी संकाय: नेपाली विभाग), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

विषयवस्तुमा लेखिएको कथा हो । यो भूमिगत नामक कथासङ्ग्रहभित्र सङ्ग्रहित छ । वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनपछाडि कतिपय नेताहरूमा देखिएका स्वार्थी र भोगवादी प्रवृत्तिको चित्रण गरिएको यस कथालाई विभिन्न सैद्धान्तिक आधारहरूमा अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ । तीमध्ये साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन पनि एक हो ।

समाज भौतिक विकासको उच्चतम अवस्था हो । साहित्यमा समाजको चित्र उतारिएको हुन्छ । साहित्यिक कृतिको समाजसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । कृतिमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतना तथा धरातल र ऊ बाँचेको सामाजिक धरातलको सम्बन्धको खोजी गर्ने अनुसन्धानको एउटा महत्वपूर्ण आधार साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धति हो । यो साहित्यलाई समाजशास्त्रीय दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गर्ने अन्तर्विषयक अध्ययन पद्धति हो । यस पद्धतिले साहित्य र समाजलाई एकअर्काका पूरक मानी ती दुईका विचको सम्बन्धको खोजी गर्दछ । साहित्यकार बाँचेको समय र समाजका चालचलन, रीतिरिवाज, विधि, व्यवहार तथा सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता, परम्परा, चेतना आदि उसका कृतिमा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । साहित्यको समाजशास्त्रीले कृतिमा यिनै सामाजिक सन्दर्भहरूको खोजी गर्दछ । कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन विश्लेषणका लागि विभिन्न सैद्धान्तिक एवम् अवधारणात्मक मोडेलहरू विकसित भएका छन् । त्यस्ता विभिन्न मोडेलहरूमध्ये लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यता पनि एक हो । प्रस्तुत आलेखमा गोल्डमानको यही समाजशास्त्रीय मान्यताको पर्याधारमा भूमिगत कथारचनाको सामाजिक पृष्ठभूमि र विश्वदृष्टिको विश्लेषण गरिएको छ । यो यस अध्ययनको उद्देश्य र सीमा पनि हो ।

विश्वदृष्टि सम्बन्धी लुसिएँ गोल्डमानका मान्यता

बीसौँ शताब्दीमा साहित्यको समीक्षाका लागि समाजशास्त्रीय पद्धतिलाई सुव्यवस्थित र विश्वसनीय बनाउने चर्चित चिन्तकहरूमध्ये लुसिएँ गोल्डमान (सन् १९१३-७९) पनि एक हुन् । उनी सुरुसुरुमा मार्क्सवादबाट प्रभावित भए पनि पछि मार्क्सवादी वर्गसङ्घर्ष र वर्गचेतनासम्बन्धी मान्यतामा फरक दृष्टि राख्दै आफ्नो साहित्यिक समाजशास्त्रीय मान्यता स्थापित गर्ने चिन्तक हुन् । उनले लुकाचको समग्रता, विश्वदृष्टि र परावैयक्तिक चेतना; पिजेको मनोविज्ञानसम्बन्धी सार्थक संरचना, प्रकार्य तथा चेतना र वस्तुविच सम्बन्ध एवम् संरचनावादको समानधर्मिताको धारणाबाट प्रभाव ग्रहण गरी तिनको मौलिकता व्याख्यासहित आफ्नो सिद्धान्तको निर्माण गरेका छन् । उनको साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तलाई उत्पत्तिमूलक संरचनावाद भनिन्छ । यस सिद्धान्तले कृतिमा उपस्थित चेतनाको संरचनासँग समाजको कुनै वर्ग, समूह वा समुदायको चेतनाको संरचनाको सम्बन्धको विवेचना गर्दछ । यस सिद्धान्तभित्रका साहित्यको विश्लेषणका विभिन्न अवधारणाहरूमध्ये विश्वदृष्टि सर्वाधिक चर्चित अवधारणा हो ।

कुनै पनि कृति लेखकको विशिष्ट सिर्जना हो । प्रत्येक कृतिले लेखकको निजी विचार तथा अनुभूतिको प्रकटीकरण गर्दछ तर त्यो लेखकको निजी हुँदैन । ऊ समाजका अन्य वर्ग, समूह र समुदायका चिन्तनबाट प्रभावित भएको हुन्छ । ऊ जुन समाजमा बाँचेको हुन्छ, त्यस समाजका वर्ग, समूह, समुदाय र व्यक्तिका अनुभूति र चेतनाबाट प्रभावित भएको हुन्छ । उसले त्यसलाई आफ्नो वर्ग, समूह, समुदाय र समाजका अन्य व्यक्तिहरूका विचार र भावसँग जोडेर प्रस्तुत गर्दछ । ऐतिहासिक प्रक्रियामा निर्मित चेतना वा दृष्टिमा लेखक मात्र नभई अन्य व्यक्ति पनि सहभागी हुन्छन् । साहित्यिक कृतिले कुनै पनि वर्ग, समुदाय र समाजका सामूहिक वा परावैयक्तिक चेतनालाई अभिव्यक्त गर्दछ । विश्वदृष्टि लेखकको निजी निर्माण नभई त्यस वर्गका अन्य व्यक्तिको सहभागिताबाट बन्दछ । त्यसैले एउटा वर्ग वा समुदायको पूर्णतम सम्भावित चेतनाबाट नै विश्वदृष्टिको निर्माण हुन्छ । एउटा वर्ग वा समूहको जीवन जगत्का बारेको

सुसङ्गत चेतना वा दृष्टि नै विश्वदृष्टि हो । यसको अभिव्यक्ति धर्म, दर्शन, कला वा साहित्यमा हुन्छ । यसको विकास कुनै वर्ग वा समूहले सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा गर्दछ भन्ने धारण गोल्लडमानले प्रस्तुत गरेका छन् (पाण्डेय, २००६ : १५१) । उनका दृष्टिमा कुनै एक वर्ग वा समूहले अर्को वर्ग वा समूहसँग यही भाव वा विचारको एउटा संरचना निर्माण गर्दछन् ।

गोल्लडमान कृतिलाई अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्धको जालो मान्दछन् । कुनै पनि व्यक्ति वा मान्छे कृतिको विषय हुन्छ । तर एकको व्यक्ति मात्र विषय बनेको हुँदैन । व्यक्ति वा मान्छेहरूले एउटा सामूहिक चेतनाको निर्माण गर्दछन् । अनेक प्रकारका वर्ग, समूह, पेसा, परिवार, राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका अपरिचित परिचित समूहले व्यक्तिको चेतनामा प्रभाव पार्दछ । यसप्रकारको प्रभावबाट एउटा अनौठो जटिल तथा विशुद्धखल संरचनाको निर्माण हुन पुग्छ । एकै प्रकारको सामाजिक समूहका व्यक्तिहरूको ठूलो सङ्ख्यामा अध्ययन गर्दा तिनीहरूबाट विकसित मनोवैज्ञानिक तत्त्वले एकअर्कालाई काटी एउटा अधिक सुसम्बद्ध चेतनाको संरचना विकसित हुन्छ । “लेखक तथा कलाकारहरू आफ्नो साहित्य तथा कलाका माध्यमबाट काल्पनिक तर समाजका समूहमा प्राप्त सङ्गतिबाट एउटा वर्ग वा समूहको विश्वदृष्टि विकास गर्न सफल हुन्छन् (क्षेत्री, २०६४ : ४६) ।” त्यसैले कुनै पनि लेखकले निर्माण गरेको विश्वदृष्टिमा उसको समाजका वर्ग, समूह र समुदायको सहभागिता रहने हुनाले विश्वदृष्टिको सम्बन्ध वर्ग, समाज र इतिहाससँग हुन्छ ।

गोल्लडमानका अनुसार विश्वदृष्टि सामाजिक वर्गको जीवनमा अन्तर्निहित हुन्छ । एउटा वर्ग वा समूहको सम्भावित चेतनाले निर्माण गरेको विश्वदृष्टिको अभिव्यक्ति धर्म, दर्शन, कला र साहित्यमा हुन्छ । त्यसैले विश्वदृष्टिको खोजको आरम्भ वर्गको अध्ययनबाट नभई कृतिको अध्ययन विश्लेषणबाट हुन्छ । यस सन्दर्भमा समालोचक ताराकान्त पाण्डेले के भनेका छन् भने कृतिको विश्वदृष्टिको पहिचानका लागि कुनै पनि वर्ग वा समूहको जीवनमा अन्तर्निहित विश्वदृष्टिको खोजी गर्नु पर्दछ । साहित्यमा प्रस्तुत विश्वदृष्टिको खोजीबाट नै समाजका वर्ग, समूह वा समुदायको सामूहिक भावनालाई पूर्ण रूपमा बोध गर्न सकिन्छ । गोल्लडमान विश्वदृष्टिलाई सामाजिक वर्गको ऐतिहासिक स्थितिसँग सम्बद्ध मान्दछन् । उनी विश्वदृष्टिलाई विचारधारा वा वर्गचेतना मान्दैनन् । उनी विचार धारालाई छद्मचेतना र वर्गलाई आर्थिक वर्गका रूपमा नलिई सामाजिक वर्गका रूपमा लिन्छन् (पाण्डे, २०६८ : २०-२१) । गोल्लडमानको समाजशास्त्रको लक्ष्य कृतिको आन्तरिक एकतामा सामाजिक वर्गको विश्वदृष्टिको खोज र त्यस विश्वदृष्टिसँग मूलभूत सामाजिक सम्बन्धको विवेचना गर्नु हो ।

गोल्लडमानका अनुसार कुनै वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनासँग कृतिभित्र संरचित संरचनाको समानधर्मिता हुन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रीले यही समानधर्मिताको खोज गर्दछ । महान् रचनामा समानधर्मिता बढी हुन्छ । फरकफरक विषयवस्तु भएका भिन्न विधाका एकै समयका रचनामा पनि चेतनाको संरचनाका स्तरमा समानधर्मिता हुन सक्छ । विश्वदृष्टिको संरचना एउटा सामाजिक वर्गले लामो समयमा गर्न सक्ने भएकाले रचनामा यसको अध्ययन आवश्यक हुन्छ । जसरी समाजका वर्ग, समूह र समुदायको मानसिक एकता रहन्छ, त्यसरी साहित्यकारका रचनामा व्यक्त विश्वदृष्टि र समाजको विश्वदृष्टिमा एकत्व रहेको हुन्छ । कृतिको बोधबाट कृतिमा अन्तर्निहित विश्वदृष्टिवारे अवगत हुन्छ । त्यसैले साहित्यिक कृतिको अध्ययनमा विश्वदृष्टिको खोजी नै साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको आधारशिला हो । साहित्यको समाजशास्त्रीले कहीं त्रासदीय दृष्टि, कहीं विद्रोहको चेतना, कहीं घृणाको भाव किन र कसरी पैदा हुन्छ भन्नेबारे अध्ययन गरी समाधान खोज्नु पर्दछ भन्ने पनि यस सिद्धान्तको स्थापना हो ।

यसप्रकार गोल्लडमानको समाजशास्त्रीय पद्धतिमा कृतिमा व्यक्त सामाजिक चेतनाको प्रतिबिम्बको खोजी गरिन्छ । यस पद्धतिले कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा उपस्थित चेतनाको संरचनासँग समाजको कुनै समूह,

वर्ग वा समुदायको चेतनाको संरचनाको विवेचना र विश्लेषण गर्दछ। यस पद्धतिको मूल लक्ष्य कृतिभित्रको विश्वदृष्टिको खोज र त्यस विश्वदृष्टिसँग मूलभूत सामाजिक समूहको विश्वदृष्टिको सम्बन्धको विवेचना गर्नु हो। यसले साहित्यिक कृति र इतिहासका विच विश्वदृष्टिका स्तरमा संरचनात्मक सम्बन्धको खोज गर्दछ। विश्वदृष्टिको खोजका क्रममा समालोचक पहिला कृतिबाट समाजतिर जान्छ र समाजबाट पुनः कृतिमा फर्कन्छ। यस दोहोरो प्रक्रियाबाट नै कृतिभित्रको चेतना र वर्ग वा समुदायको विश्वदृष्टिको संरचनाका विच समर्पिताको बोध गर्न सकिन्छ। कृतिको विश्लेषणका सन्दर्भमा चेतना र विश्वदृष्टिको बन्ने र बिग्रने प्रक्रियाको बोधसमेत हुनु जरुरी हुन्छ। प्रस्तुत आलेखमा कृतिका विभिन्न पक्षको वर्णन, त्यसको आन्तरिक एकत्वको बोध र इतिहास प्रक्रियासँग त्यसको सम्बन्धको व्याख्या गर्ने गोलुडमानको यही विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर भूमिगत कथाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

कथाको आख्यान सन्दर्भ

भूमिगत सामाजिक राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो। यस कथामा २०४६ सालको जनआन्दोलन वरपरको वातावरणलाई राजनीतिक सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ। लामो समयसम्म भूमिगत राजनीति गरेका व्यक्तिहरू सत्तामा पुगेपछि आफूलाई सहयोग र समर्थन गर्ने जनतालाई सहयोग गर्नुको सट्टा भेटसम्म नदिने गरेको मार्मिक प्रसङ्गलाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत कथाको कथानक पारू शर्मा र लक्ष्य शर्माको केन्द्रीयतामा संरचित छ। लक्ष्य शर्माको मन्त्री निवासमा पुगेकी पारूको वर्तमानको अनुभूति र विगतको स्मृतिमा कथाको कथानक तयार भएको छ। लामो समयको सङ्घर्षपश्चात् देशमा राजनीतिक परिवर्तन भएको छ। भूमिगत राजनीतिका माध्यमबाट तानाशाहका विरुद्ध सङ्घर्ष गरी देशमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको कथानायक लक्ष्य शर्मा मन्त्री भइसकेको हुँदा उसलाई भेट्ने उद्देश्यले गरिब बालविधवा पारू शर्मा पाल्याको अर्घलीदेखि काठमाडौं आई मन्त्री शर्माको निवास पुग्छे। उसले लक्ष्य शर्मालाई भूमिगत अवस्थामा आफ्नो सर्वस्वसमेत अर्पण गरेर सुखदुःखकी सहचरी बनी दिलोज्यानले सहयोग गरेकी थिई। ऊ निकै ठूलो आशा र सपना बोकेर मन्त्रीनिवास पुग्छे। त्यहाँ उसले मान्छेका भुन्डहरू देख्छे। उसले ती कुनै चाकडी, चापलुसी र चुक्लीका अनि कुनै असन्तुष्टि, पिर, समस्या, अभाव र गरिबीको करुण क्रन्दन बोकेका तथा कुनै व्यक्तिगत स्वार्थका भुन्डहरू भएको थाहा पाउँछे। मन्त्री शर्माले ती स्वार्थी समूहसँग मात्र भेटघाट गर्छे। वास्तवमा बहुदलीय प्रजातन्त्र प्राप्तपछि मन्त्री निवास यी र यस्तै भुन्डहरूले भरिएका हुन्थे। जनगुनासा र जनआवाजले त्यहाँ कहिल्यै महत्त्व पाउँदैनथ्यो।

पारूले लक्ष्य शर्मालाई आफ्नो नजिकको मान्छे, जीवनको दिव्य र सर्वस्व पुरुष, आदर्शप्रेमी, ईश्वर, परम रक्षक र बहादुर क्रान्तिकारी, त्यागी पुरुषका रूपमा मानेकी थिई। ऊ लक्ष्य शर्मालाई सजिलै भेट्न सकिन्छ भन्ने मनस्थिति लिएर त्यहाँ गएकी थिई तर उसलाई पालेले भित्र पस्न दिएन। उसले भेट्न पाउने प्रतीक्षामा लामो समय त्यहीं व्यतीत गरी। आफूभन्दा अगाडि, आफूसँग र आफूभन्दा पछाडि आएका व्यक्तिहरूले समेत भेटेर गइसक्ता पनि आफ्नो पालो नआएकामा अर्थात् आफ्नो परम देवता ठानिएको लक्ष्य शर्माले आफूलाई भेट नदिई सचिवमार्फत “भोलि भेट्न आउनु” भनेपछि ऊ निकै दुखी भई। उसको मनमस्तिष्कमा विगतको इतिहास सिनेमाको रिलभै घुम्न थाल्यो। उसले लक्ष्य शर्मा भूमिगत कालमा छँदा सबथोक गरेकी थिई। उसले रात विरात भरी बादल केही नभनी आफूले नखाईनखाई लक्ष्य शर्मालाई खुवाएर तथा विरामी हुँदा स्याहारसुसार गरेर सहयोग गरेकी थिई। उसले प्रहरीको फन्दाबाट समेत जोगाएकी थिई। यतिसम्म कि उसले लक्ष्य शर्माका लागि सम्पूर्ण जीवन नै अर्पण गरेकी थिई।

त्यसैले ताजा गुलाबभैँ फक्रेको मनस्थिति लिएर मन्त्रीनिवास पुगेकी पारू लक्ष्य शर्माले आफ्नो वास्ता नगरेकाले उसलाई छाँगाबाट खसेभैँ लाग्यो किनभने लक्ष्य शर्मा भूमिगत कालको लक्ष्य शर्मा थिएन, ऊ त मन्त्री भइसकेको अवसरवादी चरित्रमा फेरिइसकेको थियो । उसलाई पारूको आवश्यकता थिएन, नेपाली जनताको साथ चाहिएको थिएन । न त उसलाई आफ्नो विगतको इतिहास नै सम्झनु थियो । ऊ चरम स्वार्थी र अवसरवादी बनिसकेको कुरा गाउँले सोफी पारूलाई पत्तै भएन । पारूले आफूले विगतमा लक्ष्य शर्मालाई गरेको सहयोग सम्झी र मन्त्रीले भेट नदिएपछि उसलाई लक्ष्य शर्मा र उसको व्यवहारप्रति घृणा जाग्यो । ऊ आफ्ना लागि केही पनि परिवर्तन नभएको ठान्दै मन्त्री लक्ष्य शर्मालाई कहिल्यै नभेट्ने प्रतिज्ञा गरी गाउँ फर्कने निर्णयमा पुगी । यस कथाका आख्यान सन्दर्भका रूपमा यिनै प्रमुख घटना आएका छन् ।

जनताको साथ लिएर बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना गरी सत्तामा पुगेर मन्त्री बनेका नेताहरूले आफूलाई सहयोग गर्ने जनतालाई निरीह बनाई भेट्न जाँदा घन्टौँ कुराए । उनीहरूले आफ्नो ज्यान हत्केलामा राखेर दुःखको बेला सहयोग गर्ने विपन्न जनतालाई बिसन पुगे अनि आफ्नो सबै दुख, जेलनेल, भोकप्यास र अभावको इतिहास चटकक बिसेर फोहोरी राजनीतिक क्रियाकलापमा लागी आलिसान महल ठड्याउन र धन सम्पत्ति कमाउनतर्फ लागे । जनतालाई थाडनामा सुताएर आफ्ना छोराछोरी पोस्ने अनि आसेपासे, भतुवा-भरौटे र भाटहरूलाई मात्र भेटघाट गर्ने तथा नातावाद, कृपावादमा लागेर वैयक्तिक स्वार्थलाई मात्र हेर्ने तत्कालीन नेताहरूको स्वार्थी चरित्रलाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । आफूलाई सहयोग गर्ने र आफ्ना हरेक सुखदुःखमा सहभागी हुने आफ्नै प्रेमिका पारूलाई लक्ष्य शर्माले बेवास्ता गरेको प्रसङ्गबाट कथाकारले नेपाली जनताले नेता बनाउँदाहरूबाट भोगेका वास्तविक यथार्थतालाई प्रस्तुत गरेकी छिन् । पारूले आफू विधवा भएर पनि लक्ष्य शर्माको अभिप्रेरणाबाट मुलुकको राजनीतिक परिवर्तन र प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि प्रेमिकाका रूपमा लक्ष्य शर्मालाई सहयोग गरी । त्याग र समर्पणको आदर्श बाटोमा हिँडेर राजनीतिक यात्रामा साथ दिएकी पारूले उपेक्षाबाहेक केही पाइन । तत्कालीन नेपाली समाजले भोगेको यही यथार्थ पृष्ठभूमिमा यो कथा संरचित छ ।

कथारचनाको सामाजिक पृष्ठभूमि : सामाजिक संरचनाको सन्दर्भ

भूमिगत पञ्चायतकालीन नेपाली समाज र जनआन्दोलन २०४६ पछिका केही वर्षको नेपाली समाजको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको कथा हो । वि.सं. २०१७ मा तत्कालीन राजा महेन्द्रको शाही कदमपश्चात् नेपालको समग्र शासनप्रणाली एकतन्त्रीय र तानाशाही प्रकृतिको भयो । यसबाट बहुदलीय प्रजातन्त्रमा आस्था राख्ने ठूलो समुदाय विचलित बन्न पुग्यो । तत्कालीन शासक वर्गले समानता, स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको लागि शोषितपीडित जनताका पक्षमा आवाज उठाउने बहुदलवादीहरूलाई बन्दी बनाउने र यातना दिन गर्न थाले । पञ्चायती शासकहरूले राजनीतिकर्मीहरूलाई केकस्तो यातना दिन्थे भन्ने कुरा कथाकारको यस भनाइले व्यक्त गर्दछ- “लक्ष्य शर्मा ज्वरो निको भएर बनारस गएका थिए । त्यहाँबाट पर्चाहरू लिएर फर्कदा सुनौली भन्सारमा उनी पक्रिएका थिए । पुलिसले उनलाई भयानक यातना दिएको थियो (श्रेष्ठ, २०६८ : १०४) ।” पञ्चायती शासन कालमा बहुदलीय राजनीतिको ‘र’ उच्चारण गर्ने व्यक्तिलाई समेत दण्ड दिइन्थ्यो । तसर्थ प्रजातान्त्रिक योद्धाहरू रात विरात भोकै प्यासै गाउँगाउँमा लुकेर भूमिगत राजनीति गर्न बाध्य भए । पञ्चायती व्यवस्थालाई जसरी भए पनि जोगाउने र निष्कण्टक राज्य सञ्चालन गर्ने प्रक्रममा लागेका निरङ्कुश शासकहरूबाट प्रजातान्त्रिक समुदायले निकै ठूलो दुख कष्ट व्यहोर्नु परेको तथ्य तत्कालीन समयको यथार्थ हो । समाजको हित र उन्नतिको सपथ खाएर राजनीतिमा लाग्ने व्यक्तिले वैयक्तिक सुखलाई तिलाञ्जलि दिनु स्वाभाविकै हो । प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि सङ्घर्ष गर्नेहरू जे जस्तो दुखकष्ट सहनु परे पनि आफ्नो कर्तव्य पथबाट विचलित हुँदैनन् । उनीहरूको एक मात्र

लक्ष्य भविष्यको सुन्दर प्रजातन्त्रिक समाजको निर्माण हो । उनीहरूले दुख, कष्ट र यातनाहरू बिर्सका हुन्छन् । पञ्चायती शासनको चरम दमन भोगेको नेपाली समाजमा पनि यस प्रकारको चेतना आउनु स्वाभाविकै हो । यसै पृष्ठभूमिमा प्रजातन्त्रिक समुदायको राजनैतिक चेतना विकसित भएको छ । यस सन्दर्भमा भूमिगत जीवन वरण गरेको कथा नायक लक्ष्य शर्माले पारुसँग भनेका कथनले तत्कालीन समाजको यथार्थ प्रस्तुत गर्दछ -

बाँचनका लागि खानु हो, खानका लागि बाँच्नु होइन पारु ! जे खाए पनि त्यो पेट भरिए पुग्यो नि । यो जीवनले कति भोक सहेको छ, कति प्यास सहेको छ, कति उकाली ओराली, अन्धकार, जङ्गल, यातना र दुख सहेको छ, यी सब दुख भोग्नु त पर्छ नै । जुन सुखसुविधा, स्वतन्त्रता र नयाँ बिहानीका लागि घरबार छोडेर यो दुष्कर बाटोमा हिँड्दै छ, मात्र भोलिका सन्ततिका लागि । यस्तो कठोर बाटोमा हिँड्न यतिखेर तिम्रो प्रेम, समर्पण, आत्मीयता र त्यागको खाँचो छ मलाई (पृ. १००) ।

उक्त साक्ष्यबाट लक्ष्य शर्मा पारुजस्ता असङ्ख्य नेपाली जनताबाट सहानुभूति, समर्थन र सहयोगको अपेक्षा राखेर भूमिगत राजनीतिमा लागेको कुराको बोध हुन्छ । वास्तवमा यो बहुदलीय प्रजातन्त्र प्राप्तिपूर्व प्रजातन्त्रिक समुदायमा बिस्तारै बढ्न थालेको चेतनाको अभिव्यक्ति हो । पञ्चायती शासन व्यवस्थाको चरम दमनका कारण प्रजातन्त्रिक समुदायले जस्तोसुकै आपत्विपत् सहनु परे पनि स्वतन्त्रताका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध गरिरहेको थियो । विगतमा तत्कालीन क्रूर र तानाशाही शासकहरूका दृष्टिबाट बचेर हिँडनुपर्ने र उनीहरूको आँखा छलेर राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थासमेत सिर्जना भएको थियो । तत्कालीन समयमा राष्ट्रले भोगेको वास्तविकता पनि यही हो । यस अवस्थाको चित्रण कथाकारले अत्यन्त स्वाभाविक ढङ्गले गरेकी छन् ।

नेपाली समाजको प्रजातन्त्रप्रेमी वर्ग वा समुदायका मानिसहरूमा विकसित भएको प्रजातन्त्रिक चेतनाअनुरूप कथाकारमा पनि प्रजातन्त्रप्रतिको सुसङ्गत दृष्टि विकास भएको देखिन्छ । प्रजातन्त्रिक शासन व्यवस्था स्थापनाको लक्ष्यका साथ सङ्घर्षपथमा लागेका प्रजातन्त्रका हिमायतीहरूको विचार र उनीहरूको भावनात्मक सम्बन्धमा समेत समर्थन रहनु तत्कालीन समाजको यथार्थ हो । तत्कालीन समयको यथार्थ केकस्तो थियो भन्ने कुरा कथाकी पात्र पारुका सम्बन्धमा कथाकारले गरेको टिप्पणी पनि यहाँ सान्दर्भिक छ । कथाकार लेखिन्छन्- “स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र र बालविधवाप्रति सहानुभूति, शोषितपीडितहरूको मुक्तिका कुराहरूले उनलाई र उनले अपनाएको बाटोलाई खुला दिलले समर्थन गरेकी थिई पारुले (पृ. १०३) ।” उक्त साक्ष्यले मुलुकमा प्रजातन्त्र स्थापना हुनु पर्दछ भन्ने समुदायको चेतनाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । पारुले लक्ष्य शर्मालाई समर्थन गर्नु तत्कालीन समाजको आवश्यकता पनि हो । सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा हेर्दा विगतको नेपाली समाजमा प्रजातन्त्रप्रेमी समुदायले प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि गरेको जुन सङ्घर्ष र त्याग थियो, त्यही प्रकारको संरचना कृतिमा पनि अभिव्यक्त भएको छ । यस अर्थमा कृतिमा अभिव्यक्त समाज र बाह्य समाजका बिच संरचनागत समधर्मिता रहेको पनि देखिन्छ ।

भूमिगत राजनीति गर्ने व्यक्तिहरूले नेपाली समुदायमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म आफ्ना राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गरेका थिए । मुलुकका अन्य क्षेत्रहरू जस्तै पश्चिमाञ्चल क्षेत्र पनि भूमिगत राजनीतिका लागि उर्वर नै थियो । यस समयमा गाउँगाउँमा राजनीतिक चेतना फैलाउने लहर तीव्र रह्यो । प्रजातन्त्रिक समुदाय वैयक्तिक सुखसुविधा परित्याग गरी मुक्तिको आन्दोलनमा सहभागी भएको थियो । प्रजातन्त्रसँग

जोडिएका विविध समस्याहरू आन्दोलनका विषय बने । लामो समयको सङ्घर्षपश्चात् देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो ।

लक्ष्य शर्मा व्यक्ति पात्र भएर पनि नेपाली राजनीतिकर्मी समुदायको प्रतिनिधि पात्र हो भने पारु प्रजातन्त्रप्रेमी नेपाली समुदायकी प्रतिनिधि पात्र हो । कथाकारले त्यस सङ्घर्षमा लक्ष्य शर्मा र पारुको सहभागिता र देशमा प्रजातन्त्रको स्थापनालाई यसप्रकार व्यक्त गरेकी छन्- “पारूसँग चिनजान भएको पाँच वर्षपछि लक्ष्य शर्मा जेल तोडेर भाग्न सफल भए । उनी जेलबाट छुटेको नौ वर्षपछि देशमा प्रजातन्त्र आयो । ...चुनावमा पारु दिलो ज्यान दिएर लागी । लक्ष्य शर्मा मन्त्री भए (पृ. १०४) ।” नेपाली जनताले प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि लामो समयसम्म सङ्घर्ष गर्नुपरेको थियो । मन्त्री हुनुभन्दा अगाडि लक्ष्य शर्मा पनि प्रजातान्त्रिक समुदायकै प्रतिनिधिका रूपमा रहेको छ । त्यसैले पारुले लक्ष्य शर्मालाई हृदयदेखि सहयोग गर्नु त्यस समयको आवश्यकता नै थियो ।

बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् जनसमुदायमा आफूले सोचेअनुसारको शासन व्यवस्था स्थापना भएको भ्रम व्याप्त भयो । त्यसैले उनीहरूले चुनावमा निस्वार्थपूर्वक सहयोग गरी आफ्ना नेतालाई संसदीय प्रतिनिधिका रूपमा जिताए । यसबाट उनीहरूमा सुशासनको इच्छा बढ्नु स्वाभाविक नै हो । जनतामा त्यागको भावना भए पनि नेताहरू भने जनभावनाको कदर नगरी स्वार्थमा चुर्लुम्म डुब्ने प्रवृत्ति बढेर गयो । प्रजातान्त्रिक समुदायले नेताहरूलाई जिताउन खुला दिलले सहयोग गरे तर त्यसको बदला उनीहरूले उपेक्षा बाहेक अरु केही पाएनन् । नेताहरू राष्ट्रिय समस्यालाई लत्याएर सरकार बनाउने र गिराउने, भोगविलास गर्ने एवम् आफन्त पोस्ने प्रवृत्तिमा लागेकाले नेपाली जनता निरास भए । शासकहरूले जनताका समस्यातर्फ ध्यान दिएनन् । वास्तवमा २०४६ पश्चात् चाकडी चाप्लुसी गर्नेहरू सत्ताका केन्द्रमा रहे । तत्कालीन समयमा राष्ट्रले जेजस्तो दुर्गति व्यहोरेको थियो, ठिक त्यस्तै अवस्था कृतिमा अभिव्यक्त भएको छ । यस सन्दर्भमा कथाकार भन्छिन्- “त्यस्तो हुस्सु लागेको बेलामा पनि मन्त्री क्वार्टरको आँगन, फुलबारी र करिडोरमा मान्छेहरूका भुन्डहरू थिए । कोही असन्तुष्टि, पिर, समस्या, अभाव र गरिबीको करुण क्रन्दन बोकेका भुन्डहरू थिए । कोही व्यक्तिगत स्वार्थका भुन्डहरू थिए (पृ. ९७) ।” चाकडी चाप्लुसी गर्ने वर्गको आवाज बढी सुन्ने तर वास्तविक पिरमर्का बोकेका नेपाली जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने पारुजस्ता वर्ग वा समुदायको आवाज नसुनिएका कारण जनसमुदायमा चरम निराशा व्याप्त भयो भने नेताहरूमा जीवनभर सङ्घर्ष गरियो अब मोज गर्नु पर्दछ, वैयक्तिक लाभ लिनु पर्दछ भन्ने मनोविज्ञान विकसित भयो । नेताहरूलाई हेर्ने जनसमुदायको दृष्टिकोण पूर्णरूपेण परिवर्तित भयो । नेताहरूले यसप्रकारको चरित्र देखाउनु हुँदैनथ्यो भन्ने मनोवैज्ञानिक चेतना जनसमुदायमा विकसित भयो । पारुका अनुभूतिलाई कथाकार यसरी व्यक्त गर्दछिन्- “लक्ष्य शर्माको हृदय त समुद्रजस्तै अथाहा हुनुपर्थ्यो किन उनले आफूलाई सानो कुवा बनाए ? के उनको पद अजम्बरी छ, के यसरी अस्वाभाविकसँग नाङ्गनका लागि उनले त्यत्रो दुःखको भवसागर तरेका हुन् त ?...यत्रो दुख गरेर ल्याएको परिवर्तनको मूल्य के रह्यो त आखिर (पृ. १०६) ?” यस भनाइले लोकतन्त्रप्रेमी जनसमुदायका लागि कुनै पनि परिवर्तन नभएको यथार्थलाई पुष्टि गर्दछ । बहुदलीय प्रजातन्त्रको हिमायती समुदाय नेताहरूले पदलाई भन्दा जनताको सेवालार्थ महत्त्व दिने र प्रजातन्त्र संस्थागत हुने कुरामा विश्वस्त र आशावादी रहेको थियो । तर नेताहरूको स्वार्थी र पदलोलुप चरित्रका कारण सच्चा प्रजातन्त्रप्रेमी समुदायभित्र देशमा वास्तविक प्रजातन्त्र नआएको कुरा व्याप्त भयो । यसले गर्दा उक्त समूह पुनः क्रान्तिका पक्षमा उभिन बाध्य भयो । यो तत्कालीन समाजको ठूलो समुदायमा विकसित भएको चेतना हो । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठले यही चेतनालाई यस कथामा प्रस्तुत गरेकी छन् । यो कथा यही सामाजिक संरचनाका पृष्ठभूमिमा संरचित छ । यसै सामाजिक राजनीतिक धरातलमा यस कथाको विश्वदृष्टिको निर्माण भएको छ ।

कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि

भूमिगत २०३० को दशकदेखि ६० को दशकसम्मको नेपालको सामाजिक राजनीतिक परिवेशसँग सम्बन्धित कथा हो । यस कथाको विश्वदृष्टिको सन्दर्भ २०४६ को जनआन्दोलनबाट स्थापित राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् नेताहरूमा देखा परेको भोगवादी चरित्र र त्यसले जनतामा पारेको प्रभावसँग गाँसिएको छ । पञ्चायती शासन व्यवस्थाको उदयसँगै प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा विश्वास गर्ने ठूलो जनसमुदाय मौलिक हकअधिकारबाट वञ्चित भयो । तत्कालीन शासन व्यवस्थाप्रति असन्तुष्टि उत्पन्न भएपछि आफ्नो हकअधिकारको प्राप्तिका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने चेतना प्रजातन्त्रप्रेमी समुदायमा जागृत भयो । सुरुमा सामान्य अवस्थामा भिन्नभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने भिन्नभिन्न समुदायमा व्यक्तिहरूमा विकसित प्रजातन्त्रप्राप्तिको चेतनाले क्रमशः सुसम्बद्ध चेतनाको रूप लिन थाल्यो । फलतः कतिपय राजनीतिकर्मीहरूले भूमिगत राजनीतिको प्रारम्भ गरे । प्रजातान्त्रिक जनसमुदायमा उनीहरूलाई साथ दिई सबै प्रकारको सहयोगद्वारा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना गर्नु पर्दछ भन्ने चेतना प्रवाहित भयो । प्रजातान्त्रिक जनसमुदायले जुन त्याग र समर्पण गर्‍यो, त्यो नेताहरूको मोजमस्ती र स्वार्थसिद्धिका लागि नभई वास्तविक प्रजातान्त्रिक समाजको स्थापना गर्न तथा आफ्ना पिर, मर्का र समस्याको निराकरण गर्नाका लागि थियो । यसैका लागि प्रजातान्त्रिक समुदायमा बहुदलीय व्यवस्थाप्रति समर्थन र सहयोग गर्नु पर्छ भन्ने चेतना विकसित भयो । कथाकार भागिरथी श्रेष्ठले यस कथामा प्रजातान्त्रिक समुदायमा विकसित यस प्रकारको चेतनाको अभिव्यक्ति गरेकी छन् ।

नेपाली समाजका ससाना प्रजातन्त्रप्रेमी समूहबाट ऐतिहासिक सामाजिक प्रक्रियामा विकसित यस प्रकारको चेतनाले साङ्गठनिक स्वरूप लिन थाल्यो र यसले समाजविकासका क्रममा ठूलो समूहमा प्रभाव पार्यो । गोल्लमानले सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा विश्वदृष्टि बन्ने र भत्कने क्रम चलि नै रहन्छ भन्ने भई लक्ष्य शर्मा र पारूले प्रतिनिधित्व गरेको समुदायको विश्वदृष्टि २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपूर्व एकै रूपमा विकसित भएको छ तर जनआन्दोलन पश्चात् दुवैको विश्वदृष्टि फरकफरक रूपमा विकसित भएको छ । उक्त समुदायले जुन आकाङ्क्षाले प्राणको आहुति दिएर प्रजातन्त्र ल्याएको थियो, सोहीअनुरूपको शासन व्यवस्थाको अपेक्षा गर्नु स्वाभाविकै हो । तर सच्चा प्रजातन्त्र चाहने समुदायका लागि त्यो परिवर्तन 'कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात' जस्तै भयो । जनतालाई सत्ताको भ्याड बनाई भ्रुपडीको सङ्गीत गाएर महलको सपना देखाउने एकथरी नेताहरूमा मन्त्री पदमा पुगेपछि तिनै जनतालाई चटकै विर्सिएर भोगविलासमा जीवन बिताउने प्रवृत्ति देखा पर्‍यो । उनीहरू वैयक्तिक स्वार्थ, पद लोलुपता, नातावाद र कृपावादमा लागे । उनीहरूले जनताका पिरमर्का सुनेनन् । सत्तामा पुगेपछि नेताहरू सङ्घर्षको यात्रामा समर्थन र सहयोग गर्ने जनसमुदायलाई चटकै भुलेर आफ्नो स्वार्थमा डुबे । त्यो जनताप्रतिको धोका नै थियो । लक्ष्य शर्माजस्ता नेताहरूमा आफ्नो अनुकूल उपभोग गर्न सकिने र आफूले चाहेको वास्तविक प्रजातन्त्रको स्थापना भयो भन्ने विश्वदृष्टिको विकास भयो ।

नेताहरूमा जुन खालको विश्वदृष्टिको विकास भयो, त्यसबाट नेपाली समाजमा प्रजातान्त्रिक समुदायले देशमा वास्तविक परिवर्तन नभएको ठान्नु स्वाभाविक पनि हो । यो तत्कालीन नेपाली प्रजातान्त्रिक समुदायको मानसिकतामा विकसित भएको वास्तविकता पनि हो । जनताको पक्षधर भएको स्वाङ रच्ने लक्ष्य शर्माजस्ता नेताहरूबाट भूमिगत कालमा सर्वस्व सुम्पने पारुजस्ता सिधासाधा जनताले ठूलो आशा गर्नु पनि व्यर्थ भयो । नेताहरूको सत्ताकेन्द्री फोहोरी राजनीतिक क्रियाकलापबाट जनतामा बहुदलीय व्यवस्थाप्रति नै वितुष्णा भाव पैदा हुन थाल्यो । सिङ्गो नेपाली समाज शिशु प्रजातन्त्रको हत्या हुन सक्ने कुराबाट सन्त्रस्त बन्‍यो । फलतः पारूले प्रतिनिधित्व गरेको असङ्ख्य नेपालीहरूको समुदाय सच्चा प्रजातन्त्रद्वारा सामाजिक रूपान्तरण हुनुपर्ने पक्षमा उभिन पुग्यो । त्यस समुदायमा समाजबाट कुरीति,

अन्धपरम्परा, शोषण, अन्याय, अत्याचार पूर्ण रूपमा हट्नु पर्छ र जनताले बहुदलीय प्रजातन्त्रको उपभोग गर्न पाउनु पर्छ भन्ने सुसङ्गत चेतना विकसित भयो । यो नै तत्कालीन नेपाली प्रजातन्त्रप्रेमीहरूको सुसङ्गत अवधारणा हो । समुदायमा विकसित सुसङ्गत अवधारणा कथाकी पात्र पारुको निर्णयबाट यसरी व्यक्त भएको छ- “ऊ भोलि नै गाउँ फर्कनुपर्छ, आफ्ना दुःखको प्रदेशमा, आफ्नै सतहमा, आफ्नै भोपडीमा र आफ्नै यथास्थिति जीवनको गोरटोमा किनभने उसका लागि केही पनि परिवर्तन भएको छैन । केही पनि सुखद परिवर्तन भएको छैन (पृ. १०६) ।” यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने प्रजातन्त्रका लागि गरिएको सङ्घर्ष र त्यसबाट भएको परिवर्तन त भ्रम मात्र रहेछ, यो परिवर्तनबाट जनतालाई भन्दा नेताहरूलाई फाइदा पुग्यो । यस सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा प्रजातान्त्रिक समुदायमा वास्तविक परिवर्तनका लागि अझै सङ्घर्ष गर्नु पर्छ भन्ने विश्वदृष्टि विकसित भयो । यसरी भएको परिवर्तन उचित ठहरिएन भन्ने कुराका सम्बन्धमा कथाकार यसरी लेख्छन्- “यदि सबै खराब कुराहरू भत्केर निर्लज्ज घिनलाग्दो र अपराधी पर्खाल किन ठडियो ? यत्रो दुःख गरेर ल्याएको परिवर्तनको मूल्य के रथ्यो त आखिर । ...जब मान्छेका मनलाई भाँच्ने र प्रहार गर्ने परिवर्तन हो भने परिवर्तन नहुनु नै बेस थियो । यी सब परिवर्तन भ्रम हुन्, नाटक हुन् । बाटो विराएर हिँडेको परिवर्तन (पृ. १०६) ।” यस्तो नेतामुखी परिवर्तनबाट प्रजातान्त्रिक समुदायका जनताका प्रजातान्त्रिक आकाङ्क्षा पूरा भएनन् र अर्को सङ्घर्षको विकल्प रहेन ।

२०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् प्रजातन्त्रप्रेमी नेपाली जनसमुदायले गरेको आशा पूरा हुन नसकेकाले त्यस समुदायमा राजनीतिकङ्गहरूप्रति पैदा भएको वितृष्णा भाव स्वाभाविक देखिन्छ । लामो समयदेखि शोषण, अन्याय, अत्याचार, अशान्ति र असुरक्षा भोग्दै आएको स्वतन्त्रताप्रेमी समुदाय चुप लागेर बस्ने स्थिति रहेन । फलतः समाजको आमूल परिवर्तनका लागि त्यो समुदाय पुनः सङ्घर्ष गर्न बाध्य भयो । स्वतन्त्रता, समानता र प्रजातन्त्रका लागि निस्वार्थ त्याग, समर्पण र बलिदान गर्ने जनतालाई बेवास्ता गरी कुर्सीमोहमा लागेका तत्कालीन एकथरी नेताहरूबाट जनताले ठूलो अपेक्षा गरेनन् । तत्कालीन शासकहरूबाट प्रजातन्त्रका लागि लड्नेहरू नै प्रताडित बने । यस प्रकारको स्थिति कथाले ओगटेको समयको नेपाली समाजको वास्तविकता पनि हो । तत्कालीन राजनीतिक संस्कारका रूपमा नेताहरूमा विकसित सरकार बनाउने र ढलाउने, मन्त्री पदमा पुगेर धन कुम्ल्याउने, भ्रष्टाचार गर्ने, वास्तविक जनताका पिरमर्का नसुन्ने तथा जनतालाई शोषण गर्ने, उनीहरूलाई भ्रममा राख्ने, नातावाद र कृपावादको चक्रव्यूहमा फस्ने प्रवृत्तिले जनसमुदायमा पुरानो सामन्ती संरचनाको दूषित मानसिकता बोकेका नेताहरू विरुद्ध सङ्घर्ष गरी सच्चा लोकतन्त्र स्थापना गर्नु पर्छ भन्ने चेतना सुसङ्गत रूपमा विकसित हुन पुग्यो । पारुले लक्ष्य शर्मालाई दिलो ज्यानले सहयोग गरेको तथ्यबाट वि.सं. २०४८ को आम निर्वाचनमा जनसमुदाय उत्साहपूर्वक सहभागी भएको र प्रजातन्त्रप्रति समर्थन गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । २०४८ पछि विकसित राजनीतिक घटनाक्रमबाट प्रजातन्त्र सुदृढ भई सुव्यवस्थित समाजनिर्माण हुनुको सट्टा मुलुकलाई २०५१ मा मध्यावधि चुनावमा जानुपर्ने अवस्था सिर्जना भएपछि त्यस समुदायमा पुनः निराशा उत्पन्न हुन पुग्यो । यस खालको सामाजिक वातावरण निर्माण गर्नमा लक्ष्य शर्माजस्ता भोगवादी नेताहरूको चरित्रले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्माण गरेको हो । राष्ट्रिय राजनीतिमा देखिएको यस प्रकारको स्थितिप्रति निश्चित समुदायमा विद्रोहको भाव जन्मन पुग्यो । नेपाली समाजको ठूलो समूह प्रजातन्त्रका लागि लडिरहनु पर्ने अवस्था जस्ताको त्यस्तै रथ्यो । यसै पृष्ठभूमिमा मुलुकमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रारम्भ भयो । कथाकारको पारुको गाउँ पर्कने निर्णयका रूपमा गरेको सङ्केतले मुलुकमा लोकतन्त्रका लागि सङ्घर्षको निरन्तरता रहेको कुरा बोध गराएको छ ।

प्रस्तुत कथाको विश्वदृष्टि निर्माणमा यही सामाजिक चेतना महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस कथाकी लेखक पनि नेपाली समाजकै एक सदस्य हुन् र उनको चेतना पनि तत्कालीन समाजकै चेतनासँग संश्लिष्ट भएर

आएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा विकसित स्वार्थी नेताहरूलाई बहिष्कार गर्ने र परिवर्तनका लागि सङ्घर्ष गरी आफ्नै अनुकूलको शासन व्यवस्थाको सुरुआत गर्ने चेतना वा विचारधाराबाट कथाकार पनि प्रभावित भएको देखिन्छ । समग्रमा भन्दा स्वेच्छाचारी, स्वार्थी, पदलोलुप नेताहरूको बहिष्कार गरी समाजलाई अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनबाट मुक्त गराउने शासन व्यवस्थाको स्थापनाका लागि सङ्घर्ष गर्नु जरुरी छ, सही राजनीतिक व्यवस्थाले मात्र समाजको सच्चा स्वरूप निर्धारण गर्दछ, जनचाहना बमोजिमको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाबाट मात्र समतामूलक समाजको निर्माण हुन्छ, र उपयुक्त समाजनिर्माणबाट मात्र जीवन स्वतन्त्र हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण नै यस कथाको विश्वदृष्टि हो ।

कथाकारले प्रजातान्त्रिक समुदायको यसप्रकारको चेतना यही समाजबाट लिएकी हुन् । नेपाली राजनीतिका सन्दर्भमा विकसित यस चेतनाको उपजका रूपमा निर्मित विश्वदृष्टिले तत्कालीन नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गरी वास्तविक समाज र कृतिभित्रको समाजका बिच पूर्ण रूपमा समानधर्मिता राख्दछ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ तर यस विचारले ठूलो वर्ग वा समुदायको भने प्रतिनिधित्व गर्दछ । त्यस समयमा रचित अन्य कृतिहरूमा पनि यस प्रकारको विश्वदृष्टि विकसित भएको छ । जस्तै- मनु ब्राजाकीको भविष्य यात्रा (२०५२) कथा, ध्रुवचन्द्र गौतमको तथाकथित (२०५९) उपन्यास, सरुभक्तको समय त्रासदी उपन्यास (२०५९) आदि उपन्यासमा यही विश्वदृष्टि विकसित भएको छ । जनताको जिम्मा लिएर सत्तामा पुगेका नेताहरूको चरित्रमा सकारात्मकता देखिएको भए जनताले लोकतान्त्रिक प्रणालीका लागि अर्को सङ्घर्ष गर्नुपर्ने थिएन । यस प्रकार कृतिमा अभिव्यक्त चेतनाको संरचनासँग तत्कालीन समाजमा व्याप्त चेतनाको संरचनासँग सम्बन्ध स्थापित भएको छ ।

निष्कर्ष

भूमिगत भागिरथी श्रेष्ठको कथा लेखनयात्राको चर्चित कथा हो । यो सामाजिक यथार्थमा आधारित कथा हो । यस कथामा नेपाली समाजको बहुदलीय प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि नेपाली जनताले गरेको त्याग र सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा २०४६ को जनआन्दोलनपश्चात् कतिपय नेताहरूमा देखा परेको भोगवादी प्रवृत्तिको यथार्थ चित्रणसमेत गरिएको छ । जनआन्दोलन वरपरको परिवेशमा संरचित यस कथालाई गोल्डमानका विश्वदृष्टिसम्बन्धी समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा हेर्दा यसमा दुई खाले विश्वदृष्टि व्यक्त भएको छ । पहिलो केही नेताहरूको समूहमा विकसित विश्वदृष्टि र अर्को प्रजातान्त्रिक जन समुदायमा विकसित विश्वदृष्टि । नेताहरूमा देशमा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो, वास्तविक प्रजातन्त्र यही हो भन्ने विश्वदृष्टि विकसित भएको छ, भने जनसमुदायमा निस्वार्थ राजनीतिद्वारा देश र जनताको हित हुनुपर्छ भन्ने सुसङ्गत चेतना वा विश्वदृष्टि विकसित भयो । यसप्रकार जनसमुदायमा स्वेच्छाचारी, स्वार्थी, पदलोलुप नेताहरूको बहिष्कार गरी समाजलाई अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनबाट मुक्त गराउने शासन व्यवस्थाको स्थापनाका लागि सङ्घर्ष गर्नु जरुरी छ, सही राजनीतिक व्यवस्थाले मात्र समाजको सच्चा स्वरूप निर्धारण गर्दछ, जनचाहना बमोजिमको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाबाट मात्र समतामूलक समाजको निर्माण हुन्छ, र उपयुक्त समाजनिर्माणबाट मात्र जीवन स्वतन्त्र हुन्छ, भन्ने दृष्टिकोण नै यस कथाको विश्वदृष्टि हो । यस कथाले तत्कालीन समाजसँग समानधर्मिता राख्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री:

पाण्डे, ताराकान्त. (२०६८). “छापामारको छोरो कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण : विश्वदृष्टिका परिप्रेक्ष्यमा”. शब्द संयोजन. वैशाख अंक; १९-२४ ।

पाण्डेय, मैनेजर. (२००६). साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका. तृ.सं. पञ्चकुला : हरियाणा साहित्य अकादमी ।

श्रेष्ठ, भागीरथी. (२०६८). भूमिगत. दो.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

क्षेत्री, उदय. (२०६४). समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रवहादुर राईका आख्यानको अध्ययन. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग ।